

Један француски службени извјештај о Црној Гори из 1884

Симо Матавуљ у својим „Биљешкама једног писца“ прича „како Французи слабо познају туђе крајеве и народе“. Налазећи се у Паризу, 1882, код једног пријатеља, у друштву неких петнаестак званица, Матавуљ набраја питања која су му том приликом била постављена из којих се види колико се „знало“ о Црној Гори. „Каква ту питања не бјеху постављена? Колико милиона становника може имати Црна Гора? Колико стотина војника може истурити на бојиште? Који су главни градови? Ко експлоатише жељезнице? Какав стил преовлађује у грађевинама? Који су најчувенији професори на универзитету цетињском? Колико прџије имају принцезе? Да ли госпође поручују хаљине из Париза? Има ли опера? итд.“¹⁾ На основу тога Матавуљ констатује да је било свега „пет шест људи који су нешто начули о Црној Гори, Албанији, Херцеговини итд., а који тешко да знају на коме су крају свијета те земље и нијесу сигурни да становници тих земаља не једу змије и ратне заробљенике (као што питаше дужд млетачки Драшка)²⁾“.

Тачност Матавуљевих констатација можемо доказати цитирајући и саме Французе. Када је последије Француско-пруског рата француски војни љекар Феврије остао без породице и без Лорена, свог завичаја, замолио је да га због очајања у коме се налазио упуте на службу ван Француске. Како је убрзо иза тога књаз Никола тражио од Француске владе једног љекара, то она позове Февријеа да одмах отпутује у Црну Гору. Чим је о томе био обавијештен, он почне, са својим пријатељима, да тражи на картама Азије, Африке и Америке гдје би се могла налазити Црна Гора. И, најзад, последије једног сата открили су да се та непозната земља налази у Европи.³⁾ Свакако ово је карактеристичан случај за општи ниво знања о Црној Гори у Француској у

¹⁾ Симо Матавуљ: Биљешке једног писца (Српска књижевна задруга) Београд 1939, стр. 152 — 153.

²⁾ Нав. дјело, стр. 153.

³⁾ Joseph Reinach: Voyage en Orient, 2 vol. Paris 1879 — L' Adriatique, стр. 299 — 333.

другој половини прошлог вијека. Таквом слабом познавању Црне Горе још више је допринијело злонамјерно писање аустриске штампе и ширење тенденциозних вијести о Црној Гори из турских извора. Отуда је за дуго много што шта објављивано у Француској без провјеравања, да су многе клевете и измишљотине о Црној Гори и њеном становништву узимане као истините. Тако по једнима Црногорци су „ратници и пљачкаши по наћону“⁴⁾, по другима „рат је њихово најмилије занимање“⁵⁾, као што су опет и за једне и за друге „народ који ништа не ради“⁶⁾. Исто тако за неке од њих Црногорци су „варвари“, а њихова земља изгледа „као варварско острво усред бујице цивилизације, а њихов живот као неприродна појава која не може опстати“⁷⁾. Најзад, и у другој половини прошлог вијека било је Француза који су писали да су странци слабо виђени у Црној Гори. Један од њих нпр. пише: „Постоје извјесни кланци у којима танад погађају путника упркос националности, путних исправа и међународних уговора. Тешко већини каравана који се упуте у унутрашњост Црне Горе, јер њени становници не могу да се одупру жељи за пљачком.“⁸⁾.

Међутим, и поред оваквих мишљења има доста Француза који су успјели да сагледају праву истину о Црној Гори и који су објективно писали о нашој земљи. Тако нпр. један од тих аутора, поред осталог, каже и ово: „Црногорце често називају њихови непријатељи бандитима. Ако се под ријечју „бандити“ подразумевају, према њеном етимолошком значењу, прогнаници, односно осуђеници, тј. људи који су се отргли од страног угњетавања, Црногорци могу прихватити овај епитет. То су прије свега хајдуци као и они горштаци што су освојили Шпанију од Мавара стопу по стопу. Као и мале краљевине Аустрија и Пиринеји, Црна Гора је била гњијездо нације, она је као и те краљевине била збјег слободе и хришћанске вјере, неосвојива кула против ислама који је свуд около био завладао.“⁹⁾ Један други аутор тврди и ово: „Црногорци, које многи сматрају за бандите окореле у пљачки и беспосличењу, раде исто толико

⁴⁾ Nouvelles Annales des Voyages, II série — t. XXXII, 1854 под насловом Analyses critiques et extraits d' ouvrages récents.

⁵⁾ Edmond Texier: Les hommes de la guerre d' Orient — le Prince du Monténégro — Paris, 1854, стр. 7.

⁶⁾ Mémoires du Maréchal Marmont, t. III 1. X (1806 — 1807), Paris 1854, стр. I — 70.

⁷⁾ Xavier Marmier: Lettres sur l' Adriatique et le Monténégro, Paris 1884, стр. 283 — 485.

⁸⁾ Richart Cortembert: Coup d' oeil sur le Monténégro, Paris 1861, стр. 16.

⁹⁾ Massieu de Cleval: Les Turcs et le Monténégro — Revue des Deux Mondes, od 1-VI-1858 стр. 584 — 609.

колико и наши виноградарци на југу“ (Француске — пр. Д. Л.)¹⁰). Најзад, још један аутор то јасније потврђује с обзиром на конфигурацију терена Црне Горе кад каже: „Свуда гдје се између сурових брежуљака и масе камења нађе мало обрадиве земље она је савјесно обрађена.“¹¹).

На основу свега овога видимо да су мишљења Француза о Црној Гори у XIX вијеку врло интересантна, мада понекад противурјечна, а често и нетачна. То је и разумљиво кад се има на уму да су многи француски путници, са изузетком малог броја научника, писали о Црној Гори и Црногорцима без познавања. Неки је пак нијесу ни видјели. Исто тако неки су писали и као туркофили са нарочитом тенденцијом, а сви заједно, можда, нијесу, због ових или оних разлога, рекли све што су имали да кажу. Често су се уздржавали да јавно изнесу праву истину о Црној Гори због политичких прилика које су владале онда међу европским силама. Зато би било погрешно, проучавајући та мишљења, ослонити се само на оно што је штампано по листовима, часописима и књигама и према томе доносити негативне закључке о Црној Гори онога доба. Да би се добила права слика о тим мишљењима, нужно је пак узети у обзир и службене извјештаје. Ти извјештаји, које су писали француски опуномоћени претставници и које су достављали Министарству спољних послова, рађени су са више студија и објективно. Они нијесу имали за циљ политичку пропаганду, као што је то био често случај са штампаним радовима, па су у већини тачни имајући за циљ да изнесу истину о земљи која је била стално „на дневном реду“ Европе. Неки од тих извјештаја, а поготово они које су писали први француски претставници директно акредитовани при црногорском двору 80-тих година прошлог вијека (раније су француски консули у Скадру били акредитовани и за Црну Гору) демантују нетачна и тенденциозна мишљења о нама изнесена у објављеним књигама. Због тога ћемо укратко приказати неке од тих првих извјештаја који пружају ако не потпуну, а оно бар реалнију слику о Црној Гори оног времена.

У архиву Министарства спољних послова у Паризу налази се за године 1880 — 1884 неколико томова извјештаја и писама првих француских отправника послова у Црној Гори де Сен Кантена, де Монгаскона, Сирилија итд., чије је сједиште тада још било у Гружу.

Мислим да није без интереса поменути нека од свих првих писама, с тим што ћемо се задржати на онима која су од посебног значаја у вези са нашим предметом.

¹⁰ Guillaume Lejean: La Dernière lutte des Monténégrins et des Turcs, Revue contemporaine — décembre 1858, стр. 729 — 773.

¹¹ V. A. Molte-Brune: Esquisse géographique sur le Monténégro (Nouvelles Annales des Voyages — décembre 1856, стр. 257 — 280).

Прво писмо де Сен Кантена, по доласку у Дубровник, је од 27 децембра 1879, писано у Гружу, у коме стоји да услед невремена није могао да продужи пут од Котора за Цетиње и да се вратио натраг. У истом писму стоји: „Чујем да ћу код Књаза наићи на најбољи пријем“.

Друго његово писмо је са Цетиња, писано 19 јануара 1880, у коме износи тешко путовање од Котора до Цетиња, а затим описује двор и предају акредитивних писама, која је извршена 14. јануара. Уз ово писмо отправник је приложио копију свог говора, одржаног том приликом, као и одговор књаза Николе. Поред ријечи којима је изражена жеља за обострану сарадњу, Књаз је овако завршио свој говор: „Са захвалношћу се сјећам да сам у Француској стекао своје прво образовање и чврсто вјерујем да ће интереси моје земље наићи у њој увијек на искрену и благодонаклонну подршку.“¹²⁾

Иза ових чисто информативних писама о првом додиру француског отправника послера са црногорским двором и Црном Гором, он почиње да редовно обавјештава Министарство спољних послова о свему што се догађа у Црној Гори, почев од ситних и фамилијарних вијести на двору па све до крупних политичких догађаја. Овај француски дипломата, као уосталом и они који ће доћи послерије њега, не заборавља да сваком приликом да важна обавјештења о појединостима из живота земље и уопште о Црној Гори. Тако у писму од 5 маја 1881 поводом рођења једне од кћери књаза Николе, де Монгаскон пише о положају жене у Црној Гори и о Дјевојачком институту на Цетињу. Ту се, између осталог, каже: „Црногорска књегиња Милена је 22 прошлог мјесеца срећно родила кћерку. Част ми је у прилогу доставити Вашој Екселенцији копију писма којим је Министар иностраних послова обавијестио дипломатски кор о порођају. Женски пол није много цијењен у Црној Гори да би рођење једне принцезе било предмет службеног саопштења владарима и шефовима република.

Положај жене у словенским земљама бив. српске царевине изгледа врло биједан путнику из било које земље Западне Европе. Најтежи радови, као обрађивање земље и пренос робе у овој земљи без колских путева, њој су намијењени. Књегиња Милена, чија се многобројна породица данас састоји од деветоро дјеце, два кнеза и седам кћери, много се ангажовала да побољша положај жене у Црној Гори. Њено Височанство је основало на Цетињу, уз помоћ Русије, Дјевојачки институт који својим угледом привлачи, упркос оштрој клими краја, ученице из најбољих породица пограничних области. Поготово долазе ученице из Боке Которске гдје су бројни Грци шизматици којима аустриска вла-

¹²⁾ Archives du Ministère des Affaires Etrangères de Paris под насловом „Mission de France au Monténégro“ за године 1880, 1884.

да није дала потребна средства да оснују било какав средњошколски завод који би био на висини цетињског Института“.

Пошто је напоменуо да је руска царица послала књегини Милени двије руске учитељице које су остале у Црној Гори десет година непрестано руководећи Институтом, де Монгаскон наставља: „У Институту се са љубављу предаје француски језик. И човјек мора бити пријатно изненађен кад међу супругама великодостојника Књажевине нађе особе које течно говоре наш језик, а да нијесу никуд изишле из Црне Горе. Њихово држање и њихови манири, као и конверзација не би одавали ништа неујесно у каквом париском салону. Контраст је тако очигледан између уског круга људи унутар Књажевог Двора и свега онога што се види ван њега да се човјек мора запитати да није промашен циљ који је био постављен оснивањем овог Завода, са изузетком оно неколико жена које су позване да живе у непосредној околини књажевске породице. Будућност ће то показати“. Али, де Монгаскон на крају завршава: „У сваком случају не може се довољно изразити захвалност идеји која је инспирисала оснивање Цетињског института, а то је побољшање положаја жене у старој Србији“.

У следећим писмима налазе се разни извјештаји из односа Црне Горе и Турске, од којих ћемо нарочито поменути два. Први се односи на разграничење између двије земље, управо између Црне Горе и Албаније у области Лима и по питању Гусиња и у коме се износе разлози привременог прекида рада комисије. Други се тиче мисије Божа Петровића у Цариграду у коме се објашњава настојање књаза Николе да успостави што тјешње везе са Турском, што је у интересу обије земље како би се могле супротставити „са више успјеха непријатељским апетитима који би могли да угрозе независност једне и интегритет друге земље“.

Али за нас је овдје најинтересантнији извјештај поменутог отправника послова Сирилија, писан у Грузију 4 фебруара 1884 и који је упутио лично Жил Ферију, ондашњем претсједнику владе и министру иностраних послова. То је први опширнији извјештај о Црној Гори уопште откако је основано Француско посланство у Црној Гори. У њему су изложена запажања човјека који је готово пет година провео на раду као службеник и отправник послова Посланства. Иако је сједиште Посланства за сво ово вријеме било у Дубровнику, ипак су његови чланови често долазили на Цетиње. Највише су одлазили појединачно, али и у групама у циљу научног испитивања. Према томе, овај је извјештај, као и сви ранији, дошао као резултат дужег посматрања Црногораца и њихова начина живота. Његов значај је, дакле, у томе што он третира на објективан начин Црну Гору те унеколико негира заблуде или хотимична измишљања о Црној Гори онога доба. Зато утолико прије доносимо

извјештај у цјелини, написан под насловом: **Општи поглед на Црну Гору од признања њене независности.**

Он гласи:

„Господине Министре,

У Европи влада општепризнато мишљење да је ова мала држава, која се граничи јужним дијелом Аустро-угарске, огњиште свих сплетака и потстрекач свих буна. Изрази као „пљачездо пљачкаша“ и „летло разбојника“ редовно долазе под перо неких новинара и, што је још невјероватније, такви изрази налазе одјека и у најугледнијим органима европске штампе. Такво мишљење, које је, признајем, могло да има извјесни основ прије четврт вијека, пружило би доказ ако би се данас прихватило о потпуном непознавању услова у којима се сада развија Књажевина. Политичко ослобођење овог малог народа, које је дефинитивно потврђено на Берлинском конгресу, упутило га је новим правцем који је многим остао незапажен, а који је потребно изближе испитати да би се увидио прави значај овог фактора европске политике.

Не смије се губити из вида да вјековне борбе које су Црногорци водили против својих непријатеља нијесу имале и други циљ осим ослобођења од последње везе која их је још спајала са Отоманском Царевином. Стога се не треба чудити што је овај народ, стално под оружјем борећи се често за голи живот, живио на вјечитој стражи, што је вршио око себе пљачке, што се одавао крађи и отимачини и што је на тај начин оправдавао сву ону репутацију која се ширила о њему у иностранству. Данас, међутим, нема ништа више од тога. Независност Црне Горе коју су признале Француска и Русија још 1858, последице чувене Граховске битке, а коју су дефинитивно потврдиле све европске владе 1878, означава не само нову еру мира и прогреса него и дубоку револуцију у начину живота њених становника која, мислим, мора потпуно измијенити карактер и изглед ове земље. Уствари Црногорци су се само борили за своју независност или за освајање обрадиве земље. Посљедица њихове прве остварене тежње била је напуштање оружја које су носили тако дуго и са доста одважности. Други им је морал, пошто су усталили своје номадске шаторе и пошто су прибјегли стварању средстава за живот, улити смисао за рад. А то им је с друге стране омогућило да схвате у релативном благостању благодети мира који за дуго нијесу уживали и због чега су имали велике штете. Овај преображај је већ великим дијелом на путу да се потпуно оствари. Под благотворним утицајем владавине једног књаза који је упознао цијену цивилизације и који све чини да је и његов народ ужива и који се усто не устручава да и сам узме плуг у руке да би му указао да је отсад сасвим други његов позив, човјек може да тврди, а да се не плаши да ће се преварити, да ће Црна Гора,

ратничка земља каква је била у почетку, постати у току година земља која ће се посветити мирноме раду.

Ово што сам навео, господине Министре, није празно тврђење. Оно се, напротив, темељи на сигурним и неоспорним чињеницама. Ја сам могао да се увјерим, у току свог дугог боравка у овој земљи, у све јаче испољену одвратност црногорског народа прибјегавању оружју сваки пут када су му прилике намеале ту обавезу. Расплет борбе против албанске лиге наишао је (просто нечувена ствар у Црној Гори!) на негодовање војске. У најновије вријеме, убиство Стефа Врбице, брата једне угледне личности у Књажевини, што би некада био довољан знак за општи устанак, било је пропраћено општом равнодушностју, мада се показала нека не баш јака жеља за осветом у једном дијелу племена погинулог. Али и најмања мјера полиције била је довољна да их у томе спријечи у самом почетку. Треба ли још доказа о напретку који се испољио у начину живота ових горштика? Ја их налазим у судској статистици, у постепеном развоју државног и приватног дохотка и, најзад, у лакоћи са којом се спровела политичка еволуција која је од ове мале и вјечито непријатељске државе створила пријатеља и савезника Турске.

Имао сам често прилике, у току својих многобројних путовања на Цетиње, да посјетим градски затвор, једини у Књажевини. То је једна четвртаста грађевина, без икаквих зидова около, подигнута на крају мале пријестонице. Она је стално приступачна свима посјетиоцима и затвореници се у њој, на дату ријеч, сами чувају. То може чудно да изгледа, а ипак ништа једноставније од тога и зато човјек мора да ода више признање оштроумљу заробљеника него њиховом потчињавању закону. Куда би могли да иду у случају бјекства? У унутрашњост Црне Горе? Али закон предвиђа смртну казну за онога који би им пружио азил? У Аустрију? Аустриске власти би их изручиле. У Албанију? И турске власти би их исто тако одвеле на границу чиме би се изложили опасности да пану у руке непријатељских племена која не би поступала према њима блаже него њихови земљаци. Они се, дакле, предају својој судбини која им је заједничка са руским мужиком са којим их веже иста раса и карактер и покоравају се пресуди којом су осуђени вршећи на тај начин сами улогу својих тамничара. Обилазећи њихове уске и влажне ћелије у којима се налазе људи који су починили разне злочине од утаје до тровања, увијек сам утврдио да је убица било врло мало, у сваком случају њих је било најмање. Генерал Војо Петровић, који је дуго био претсједник Великог суда, односно Касационог суда, и сам књаз Никола, који и данас изриче дефинитивне пресуде на начин како је то чинио свети Луј (сада се ради на изради црногорског законика под ученим руководством Г. Божишића, проф. Одеског универзитета) признали су ми да број пресуда за убиства једва ако достиже педесет годишње,

што је, треба признати, мали проценат за један народ од 280.000 становника, поготово ако се узме у обзир са каквом лакоћом овај народ влада оружјем. Даље, највећа казна за осуђенике није у раду, с оковима на ногама, на јавним радовима, нити у томе што су лишени слободе“. „Највећа казна која нам је могла бити изречена је у томе што нам је одузето оружје“, поновили су ми многи од њих. — Треба да нагласим и то да нијесам чуо да је било који путник, у току пет година колико сам у овој земљи, био узнемириван у унутрашњости Црне Горе. И нека ми буде допуштено да овдје истакнем један лични доживљај. Наиме, догађало се да ми сиромашни људи врате, послје неколико мјесеци, предмете од извјесне вриједности које сам био изгубио у току путовања у Књажевину, а које сам сматрао да су потпуно пропали. Прича се да је књаз Данило, да би свој народ научио на овакво поштење, хотимично остављао на путу предмете од вриједности или кесе с новцем. Затим би кажњавао смртном казном оне које би их утајили или би награђивао оне који би доказали своје поштење доношењем нађене ствари. Природно, ја не сматрам да су сви Црногорци прожети духом такве финоће. Али тврдим да они не заслужују жалосну репутацију коју уживају у иностранству. Исто тако рећи ћу истину ако кажем да данас влада потпуна безбједност на читавој територији Црне Горе као и у најпросвећенијим земљама Европе (курзив је мој Д. Л.).

Рекао сам већ да се државни и приватни доходак отприје неколико година повећао. То довољно показују предузети радови у циљу олакшања трговачке размјене и грађење главних путева који треба да споје унутрашњост Књажевине с морем. Поменућу узгред пут Котор—Цетиње, пут Цетиње—Ријека који је већ предат саобраћају, затим пут Цетиње—Даниловград и пут Бар—Цетиње преко Сутормана који се сад гради. Најзад, ушће Бојане и долина ове ријеке са малом луком Свети Никола погодни су за развој трговине у Црној Гори, нарочито кад се постигне мир око пограничних питања, будући да Албанија постаје тржиште црногорских производа. На том путу напретка и општег прогреса на коме, извјесно је, остаје још много да се уради, али и такав какав је, није остао до данас непознат. Црногорац је наиме постао познат не само по својим ратним успјесима или одважним упадима међу сусједна племена него и по успјесима свога рада и трговине. Његов трговачки дух и склоност ка штедњи, као и тајна трговачких трансакција постали су му својствени. Наклоност према земљорадњи и баштованству који су му досад били одвратни постепено се развијају код њега. Навешћу између осталог гајење трешања и шљива које је дало добре резултате. Плодови ових воћака, од којих се добија једна врста ракије која много личи на вотку, налазе проћу штавише и на тржиштима Аустрије. Црмничко вино је најбољег квалитета и много боље производње

него далматинска вина, која су иначе познатија. Не постоји више ни једно занимање према коме би Црногорци били равнодушни, чак ни морепловство које је потпуно ново за ове горштаке. Овај сурови народ је најзад схватио посматрајући живот око себе, као и други народи заосталих земаља међу које је продро талас цивилизације и које је одједном извукао из стања учмалости, да у свијету постоје и друге славе и друге користи осим оних које се стичу у рату, у четовању и споровима око звона. Сада тај народ два излаза које Књажевина има на море упоређује изразито и сликовито са „два прозора који гледају у свијет“. Истина, он би их могао упоредити и са „двоја врата“ јер, исељавање Црногораца отприје извјесног времена узима све већи мах. Број Црногораца расутих по Турској цијени се на четири хиљаде. Даље у балканским кнежевинама рачуна се да их има око двије хиљаде, а само предузеће Коринтског Земљоуза броји близу хиљаду и пет стотина радника који су дошли право из Црне Горе. Ове цифре, које се односе углавном на становништво мушког пола, могу изгледати велике. Усто, оне би могле на први поглед да изгледају као резултанта крајње биједе, а не релативног благостања земље. А ипак није тако. Ако изузмемо прогнане породице из Црне Горе за вријеме књаза Данила и породице које су напустиле Црну Гору последије одвајања грађанске од духовне власти владика, која је подјела тада изазвала снажну опозицију, треба схватити да је након прошлог рата књажевска влада покушала са жељом да побољша бригу о својим поданицима, нарочито о онима који нијесу могли добити подјелом земље праву награду за свој труд, да сама регулише овај покрет за исељавање према одређеним тачкама. Тако је на њено тражење опуномоћеник грчке владе на Цетињу упутио на Коринтски Земљоуз све оне који су жељели да се запосле на његовом пробијању.

Црногорац посједује све потребне особине да постане изврстан радник. Он је скроман, стрпљив, снажан, врло способан за грађење путева и за постављање и паљење мина. Предузети радови у Књажевини показали су предност црногорског радника над радницима других народности. Усто, он се задовољава минималном надницом и то ће му увијек осигурати преимућство према све већим захтјевима различите класе радника. Овај први експеримент у Грчкој потпуно је успио.

Овдје нећу истицати, г. Министре, начин како је постигнуто примирје између Црне Горе и Турске. Имао сам већ прилике да се осврнем на овај тако важан политички догађај у вријеме кад је до њега дошло. Враћам се на њега само утолико да укажем на очигледан доказ о прогресу који је захватио цјелокупан начин живота Црногораца и који претставља значајну етапу. — Несумњиво човјек мора да прихвати мисао, да би правилно оцијенио значај овог акта од општег интереса, а који је био диктован

околностима, да народ у овој земљи апсолутистичког режима мисли онако како мисли његов господар, да је његова воља господарева воља и да политика која се скрива под том наизглед јединственошћу погледа измиче домаћају његове интелитенције. Исто тако спремност којом се он потчињају овој одлуци, која би иначе некад наишла на инстиктивну осуду, доказује да у народу постоји замор због сталних сукоба и уједно жеља да им се једном учини крај. Свакако, ја нећу да тврдим да ће сусједски спорови и сукоби међу пограничним племенима престати као чаробним штапићем. Постоји ту и сувише опречних интереса да нема мјеста вјеровању да неће бити спорова и послјије уређења пограничних питања. Вјерујем штавише да ће књажевска влада, у циљу који је лако схватити, настојати да се још дуго размеће ратничким расположењем свога народа и, нека ми буде дозвољено да кажем, да експлоатише некадашњу репутацију о његовом јунаштву. Ко данас, међутим, не види, да су се сусједски услови за Црну Гору толико измијенили да је она подложна неизбјежној алтернативи или да постане мирољубива земља или да пропадне?

Вјерујем, г. Министре, да сам овим општим погледом добољно указао на преображај који је управо настао у овој малој држави и да сам уједно успио да побацим слабу основу на којој почива данашње мишљење у Европи о Црној Гори, засновано на чињеницама и идејама које су данас потпуно нестале, а које мишљење тежи да се створи једна врста легенди, које се иначе увијек лако прихватају. Бранићу се од приговора да сам бранилац Црне Горе. Не, сматрао сам само за корисно да изнесем чињенице које сам био у стању да уочим у току свог боравка у овој земљи и да кажем оно што мислим да је у складу са истином, а што је често синоним непристрасности. Моје мишљење је, уосталом, сасвим скромно и не ласкам себи дајући за право и супротним гледиштима. Биће са Црном Гором као и са појединцем који тешко може, пошто је провео велики дио свог живота у неред, кад почне да живи у миру, да схвати благодети свог преображаја. А ипак тај преображај је стваран. Је ли то велика добит за Књажевину? Несумњиво, ствар цивилизације ће њиме само добити. Али да ли ће у том преображају црногорско родољубље остати непромијењено? У часу искушења који још може доћи да ли ће овај народ својом старом енергијом успјети да пружи отпор нападачу и да одбрани своју тако скупо плаћену независност? Дозвољено је да се у то посумња.

Изволите примити . . . итд.

Густав Сирили“.

На основу свега што је речено у овом, можемо рећи, меморандуму види се да је овај отправник послова савјесно изнио све што је уочио у Црној Гори, мислећи да ће тако најлакше опо-

врћи, бар код француских службених кругова све измишљотице, односно „легенде“ које су се о њој шириле на Западу у току читавог XIX вијека. Али он није хтио да прећути ни негативне ствари. У том погледу је најинтересантније Сирилијево мишљење о Књажевом апсолутизму које су, можда, могли да запазе и други Французи који су били на Цетињу и који су писали о Црној Гори. Али у књигама које смо имали при руци, од којих су неке посвећене књазу Николи, нијесмо наишли на сличну мишао. Вјероватно они нијесу хтјели о томе да пишу из обзира према владару на чијем су двору уживали гостопримство. Међутим, изгледа, да је овај француски дипломата сматрао да ће, износећи, поред осталог, и добре и лоше стране црногорског Књаза, најбоље послужити и Црној Гори и својој домовини.

Данило Лекић